

Migracje a zmiany w przestrzennym rozmieszczeniu ludności Jugosławii (w latach 1953—1971)

Występowanie migracji obserwuje się we wszystkich krajach świata bez względu na ich etap rozwoju społecznego i gospodarczego. Są one jednym z najważniejszych przejawów mobilności ludności z punktu widzenia jej przestrzennego rozmieszczenia. /T.Stipiczyński 1979/. Jednym z krajów, gdzie szczególnie uwidacznia się znaczenie wpływu przemieszczeń na przestrzenny rozwój ludności wynikający przede wszystkim z faktu, że migracje stanowią zjawiska powszechne oraz masowe, jest Jugosławia.

Przedmiotem niniejszej analizy są rozważania dotyczące migracji wewnętrznych i zagranicznych Jugosławii w latach 1953-1971 oraz uchwycenie ich wpływu na zmiany w zaludnieniu poszczególnych jednostek terytorialnych.

Główną uwagę skoncentrowano na analizie migracji wewnętrznych, która odgrywa decydującą rolę w przemieszczeniach ludności Jugosławii. Analiza ta obejmuje:

- nasilenie i kierunki migracji wewnętrznych,
- przestrzenne zróżnicowanie przemieszczeń wg terytorialnego zasięgu i typów osiedli,
- wydzielenie obszarów emigracyjnych i imigracyjnych w podziale na opsztyny.

Migracje zagraniczne, których oddziaływanie na przestrzenne zmiany w zaludnieniu było zdecydowanie mniejsze od przemieszczeń wewnętrznych, zostały przeanalizowane w sposób ogólny w zakresie głównych kierunków i natężenia wyjazdów na stałe i czasowo.

Ponadto na podstawie zmian wartości wskaźników przyrostu ludności poszczególnych opsztin podjęto próbę typologii dynamiki zmian ich zaludnienia. Przyjęta typologia pozwoliła na określenie wpływu ogółu migracji na zmiany w przestrzennej koncentracji ludności.

Podstawę opracowania stanowiły opublikowane materiały jugosłowiańskie zebrane przez autorkę w czasie pobytu na stypendium w tym kraju. Zawierają one wyniki spisów powszechnych ludności z lat 1953, 1961, 1971. Z materiałów publikowanych spisów wykorzystano przede wszystkim dane o stanie zaludnienia poszczególnych jednostek terytorialnych, uchwyconych przez trzy kolejne spisy. Ponadto uzyskano informacje statystyczne dotyczące miejsca urodzenia i zamieszkania migrantów, przepływów ludności wg odległości i typów osiedli. Ważnym źródłem były również wydane przez Związkowe Biuro Statystyczne "Biuletyny Statystyczne" oraz bieżące Roczniki Statystyczne.

Migracje ludności na dzisiejszym obszarze Jugosławii są procesem bardzo dawnym występującym już w ubiegłych wiekach. Były one wyrazem różnicowań wynikających zarówno z warunków naturalnych, niejednorodności narodowościowej, kulturowej, różnic w rozwoju demograficznym i gospodarczym oraz zmiennych sytuacji politycznych. Stąd też bogata literatura dotycząca tego zagadnienia.

Przedmiotem licznych analiz autorów jugosłowiańskich jest rozwój migracji wewnętrznych jak i zagranicznych, jej natężenie, kierunki i odległości w skali całego kraju i poszczególnych republik /D.Breznik 1975, M.Macura 1958, S. Obradovic 1963, D.Vogelnic 1970, 1975, I.Čizmic 1976, I.Baućic 1978/, badanie przyczyn /V.Klemencic 1968, K.Miljovski 1976, S.Obradovic 1963/ i selektywności migracji /M.Rancic 1975/ problem odpływu ludności ze wsi i braku następców w gospodarstwach /V.Klemencic 1968, P.Marković 1974, R.Pe-

trović 1974. Równie obszerna jest literatura dotycząca wpływu migracji na rozwój urbanizacji /I.Ginić 1972,1973; D.Vogelnik 1970, 1971, 1975/ oraz klasyfikacji i typologii ruchów migracyjnych /V. Klemenčić 1971, S. Obradović 1973, R. Petrović 1974/.

Po II wojnie światowej ruchy migracyjne w Jugosławii przybrały niespotykane dotychczas rozmiary. Dodatkowymi przyczynami, oprócz poprzednio wspomnianych, były: zmiana granic, systemu politycznego i stosunków społecznych, intensywne industrializacja oraz specyficzne cechy modelu gospodarki jugosłowiańskiej, których konsekwencją jest od połowy lat sześćdziesiątych masowa emigracja zagraniczna.

Z jugosłowiańskich materiałów statystycznych wynika, że w 1971 roku przeszło 40% ludności tego kraju, tj. 8 236 tys. /na ogólną liczbę 20,5 mln/ osób mieszkało poza miejscem swojego urodzenia. Z ogólnej liczby 8,2 mln przemieszczających się wewnątrz kraju 6,6 mln osób migrowało w okresie powojennym. Dodając do tej liczby zagraniczną migrację stałą i okresową, która objęła około 1,4 mln osób wynika, że od zakończenia wojny do 1971 roku 8 mln Jugosłowian uczestniczyło w procesie migracji.

Przytoczone powyżej liczby pozwalają przypuszczać, że migracje stały się ważnym czynnikiem przekształceń w strukturze przestrzennej ludności. Na istotne cechy tego zjawiska zwrócili uwagę w pracach autorzy jugosłowiańscy między innymi: D.Breznik /1975/, V.Klemencic /1974/, M.Macura /1958/, którzy uważają, że przemieszczenia są ważnym czynnikiem rozwoju ludności pozwalającym na uzasadnienie różnic w dynamice liczby ludności oraz jej struktur w poszczególnych częściach kraju.

NASILENIE I KIERUNKI MIGRACJI WEWNĘTRZNYCH

Analiza przemieszczeń ludności pomiędzy republikami i obszarami autonomicznymi wykazała, że liczba migrujących stale wzrasta. Przykładowo z 1961 r. spis zarejestrował 1 385 000 wewnętrznych przesunięć ludności, a w 1971 r. 1 658 000. Duża nierównomierność rozwojowa poszczególnych regionów Jugosławii powodowała poważne zróżnicowanie w strukturze przesunięć wg kierunków.

Poszczególne republiki i obszary autonomiczne różnią się w wielu wypadkach znacznie względnym a także bezwzględny odpływem ludności /w przeliczeniu na 1 000 mieszkańców/.

Największym współczynnikiem napływu zarówno w 1961 jak i w 1971 roku charakteryzowały się regiony Jugosławii gospodarczo najlepiej rozwinięte, a to:

- autonomiczny obszar Wojwodiny /238%/ , do którego napływała ludność z całego kraju, głównie z Bośni i Hercegowiny, Serbii Właściwej i Chorwacji,
- Serbia Właściwa /92,4%/ ; dominował tu napływ z Chorwacji i Bośni oraz Hercegowiny i Wojwodiny,
- Chorwacja /79,8%/ , gdzie zdecydowanie przeważała imigracja z Bośni i Hercegowiny, a mniejszą rolę odgrywał napływ ze Słowenii i Serbii Właściwej /tabela 1/.

W ogólnej strukturze odpływu dominowały zdecydowanie regiony gospodarczo pozostające w tyle, które pomimo intensywnej industrializacji w okresie powojennym nie zdołały zapewnić miejsc pracy swoim obywatelom.

W okresie powojennym najwyższym współczynnikiem odpływu cechowała się Czarnogóra /220%/ , chociaż w porównaniu z 1961 rokiem natężenie emigracji z tej republiki w 1971 r. zmalało.

Ludność opuszczająca Czarnogórę kierowała się głównie do Serbii Właściwej i Wojwodiny. Drugim rejonem o dużym natężeniu emigracji był obszar Bośni i Hercegowiny, stąd ludność emigrowała do Chorwacji, Serbii Właściwej i Wojwodiny.

Tabela 1: Natężenie ruchu wędrownego wg republik i obszarów autonomicznych.
Stan ze spisów 1961, 1971 /liczba osób na 1000 mieszkańców/

Republiki i obszary autonomiczne	1961					1971		
	Współczynnik napływu	Współczyn. odpływu	Współczyn. migracji netto	Współczyn. napływu	Współczyn. odpływu	Współczyn. migracji netto		
Bośnia i Hercegowina	33,4	112,2	-79,1	33,4	144,3	-111,0		
Czarnogóra	56,9	232,0	-175,0	61,5	220,0	-158,2		
Chorwacja	61,5	72,3	-10,8	79,6	75,0	+4,5		
Macedonia	47,0	50,4	-3,4	47,2	51,0	-3,7		
Słowenia	41,5	42,3	-0,8	54,0	35,4	+18,6		
Serbia Właściwa	76,7	49,9	+26,8	92,4	56,2	+36,2		
Kosowo	57,9	76,8	-18,8	43,5	87,6	-43,9		
Wojwodina	221,2	73,3	+147,8	238,0	75,0	+163,2		

Obliczenia własne na podstawie danych: Popis stanovništva 1961, 1971, Knjiga I.

Kolejnym obszarem emigracyjnym jest najsłabiej gospodarczo rozwinięte Kosowo, gdzie wskaźnik odpływu wynosi 87,6% /tabela 1/. Z obszaru tego ludność kierowała się w przeważającej części do Serbii Właściwej.

PRZYBLIŻONY BILANS MIGRACYJNY ZA LATA 1953-1971

Emigracja i imigracja do poszczególnych republik i obszarów autonomicznych wpływa w określony sposób na stan ilościowy ludności tych jednostek.

Bilans migracyjny zestawiony na podstawie danych o miejscu urodzenia i miejscu stałego zamieszkania ludności w chwili przeprowadzania kolejnych spisów /1953, 1961, 1971 r./ wykazał, że: w 1953 r. tylko Serbia posiadała dodatnie saldo migracji, o czym zadecydowała reforma agrarna i akcja osiedleńcza w Wojwodinie oraz miasto Belgrad, które jako stolica kraju przyciągała ludność z całej Jugosławii.

Pozostałe republiki i obszary autonomiczne, a szczególnie Bośnia i Hercegowina oraz Czarnogóra cechowały się zdecydowanie ujemnym bilansem migracyjnym /tabela 2/.

- Kolejny spis /1961 r./ potwierdził tendencje przemieszczeń zaobserwowanych w 1953 r., bowiem tylko w Serbii Właściwej, Wojwodinie notowano nadwyżki przybyszów. Pozostałe jednostki terytorialne cechowały się saldem ujemnym, przy czym w przypadku Słowenii i Macedonii w porównaniu do stanu z 1953 r. ujemny bilans migracyjny był niewielki.

- Następnym spis /1971 r./ wykazał, że tylko Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Kosowo i Macedonia posiadały ujemny bilans przemieszczeń.

Pozostałe republiki i obszary autonomiczne miały saldo dodatnie. Warto zauważyć, że po raz pierwszy spis z 1971 r. zanotował nadwyżki przybyszów w Chorwacji i Słowenii.

Tabela 2: Bilans migracyjny pomiędzy republikami i obezarami autonomicznymi
Stan wg spisów 1953, 1961, 1971

Republiki i obezary autonomiczne	1953			1961			1971		
	Napiyw	Odpływ	Saldo	Napiyw	Odpływ	Saldo	Napiyw	Odpływ	Saldo
Bośnia i Hercegowina	80 515	246 290	-165 775	109 511	363 783	-259 272	125 004	540 563	-415 554
Czarnogóra	18 237	85 333	-67 096	24 297	99 057	-74 760	32 587	116 431	-83 844
Chorwacja	181 792	249 418	-67 626	255 813	301 001	-45 188	352 338	332 198	+20 140
Macedonia	34 464	58 534	-24 070	66 127	70 955	-4 828	77 820	84 025	-6 205
Słowenia	45 424	62 190	-16 776	66 073	67 267	-1 194	93 274	62 211	+32 063
Serbia	464 461	123 128	+431 333	836 389	451 147	+285 242	1003976	55 061	+453 914
Serbia Właściwa	-	-	-	370 012	240 705	+129 310	485 053	295 264	+189 790
Wojwodina	-	-	-	410 290	135 995	+274 300	464 203	146 083	+318 720
Kosowo	-	-	-	56 057	74 441	-18 384	54 120	108 714	-54 594
Jugosławia				1352 210			1684 999	1684999	

Źródło: x Dane odnośnie salda ze spisu 1953 r. zaczerpnięto z: Migracje stanovništva Jugoslawije, Beograd 1971.

Saldo wg stanu z 1961 r. i 1971 r. obliczono na podstawie danych: Popis Stanovništva 1961, 1971 Knjiga I.

Wydaje się, że o nadwyżkach napływu nad odpływem zdecydowała tu okresowa emigracja zarobkowa, w wyniku której spora część obywateli tych republik w poszukiwaniu pracy wyjechała za granicę, a na jej miejsce napłynęła ludność z innych regionów Jugosławii /K.Miljovski 1976/.

Z analizy przepływów ludności wg republik i obszarów autonomicznych wynika, że kierunki migracji wewnętrznych wykazują dość znaczną stabilność i nawiązują do kierunku pierwszych migracji powojennych /kolonizacja Wojwodiny, napływ do Serbii, a zwłaszcza do Belgradu/, jak również stanowią odbicie procesów uprzemysłowienia.

W całym powojennym okresie obszarami zdecydowanie emigracyjnymi były: Czarnogóra; Bośnia, Hercegowina, Kosowo i Macedonia. Należy dodać, że za wyjątkiem Macedonii ujemne saldo w tych jednostkach wykazywało w kolejnych spisach tendencje do wzrostu. Szczególnie duże straty ludności na rzecz innych republik i obszarów autonomicznych ponosi Czarnogóra oraz Bośnia i Hercegowina, gdzie w 1971 r. na każde 1 000 mieszkańców urodzonych w tych republikach odpowiednio 158 i 111 osób mieszkało poza ich terytorium. Natomiast terenami imigracyjnymi była Serbia Właściwa i Wojwodina, a od 1971 r. również Chorwacja i Słowenia /tabela 1/.

PRÓBA WYDZIELENIA OBSZARÓW IMIGRACYJNYCH I EMIGRACYJNYCH W ŚWIETLE WSKAŹNIKA PRZESUNIĘĆ (Sr)

Wyróżnione obszary napływowe i dopływowe w podziale na republiki i obszary autonomiczne dają bardzo ogólny obraz wewnętrznych przesunięć ludności Jugosławii. Aby poznać wpływ migracji zewnętrznych na zmiany w liczbie i strukturze ludności w układach przestrzennych należałoby rozpatrzyć ją w bardziej szczegółowym podziale terytorialnym /w przypadku Jugosławii opsztin¹/.

¹ Opsztina/opstina/ jednostka administr. II stopnia, odpowiednik naszej gminy. W 1971 r., jak podaje Statisticki Godisnjak Jugoslavije, było ich 500.

Zmieniająca się w kolejnych spisach liczba jednostek terytorialnych II stopnia /opsztin/ uniemożliwiła dokonanie analizy przepływów migracyjnych na podstawie salda migracji. Druga trudność w obliczeniu bilansu migracyjnego wg opsztin wynikała z faktu, że statystyka jugosłowiańska podaje tylko liczbę napływu do danej jednostki, nie podaje natomiast wielkości odpływu.

Korzystając, że po spisie w 1971 r. opublikowano dane statystyczne dotyczące liczby ludności podstawowych jednostek terytorialnych za lata spisowe 1953, 1961, 1971 w przeliczeniu do obowiązującej w 1971 r. liczby opsztin /500/, zanalizowano bardziej szczegółowo wewnętrzne migracje ludności Jugosławii posługując się wskaźnikiem przesunięć. Wskaźnik ten został zastosowany między innymi w opracowaniach GUS-u do badania i porównania międzyregionalnych przesunięć w wybranych krajach europejskich².

Wskaźnik S_r został obliczony na podstawie następującego wzoru:

$$S_r = L_r^1 - \frac{L_R^1}{L_R^0} \cdot L_r^0$$

S_r - przesunięcie ludności w całym badanym okresie,

L_r^1 - rzeczywista liczba ludności w opsztinie na koniec badanego okresu,

L_r^0 - rzeczywista liczba ludności w opsztinie na początku badanego okresu,

$L_R^1 \cdot L_R^0$ - liczba ludności w republice lub obszarze autonomicznym na końcu i na początku badanego okresu.

² Zróżnicowanie przestrzenne krajów w świetle wskaźnika dochodu narodowego. Studium porównawcze. Praca Zakładu Badań Statystyczno-Ekonomicznych GUS. Warszawa, s.82,87.

Wskaźnik Sr jest różnicą pomiędzy rzeczywistą a hipotetyczną liczbą ludności jaka ukształtowałaby się, gdyby odsetek wzrostu ludności w danej opszynie był analogiczny do przeciętnego odsetka wzrostu w republice czy obszarze autonomicznym. Uzyskana różnica dodatnia $+/$ oznacza przesunięcie ludności w rozpatrywanym okresie do danej jednostki terytorialnej, natomiast ujemna $-/$ wartość wskaźnika oznacza, że wystąpiły przesunięcia do innej opszyny.

Należy jednak zaznaczyć, że na kształtowanie się wskaźnika Sr wywiera także wpływ wielkość przyrostu naturalnego oraz saldo migracji. W tych jednostkach, gdzie występuje niezgodność pomiędzy znakiem wskaźnika Sr a bezwzględnym przyrostem ludności na wzrost zaludnienia wyraźny wpływ również mają inne czynniki, nie tylko same przepływy ludności. W przeważającej części był to efekt wysokiego przyrostu naturalnego.

W analizie przesunięć ludności zastosowano podział badanego okresu $/1953-1971/$ na dwa podokresy $/1953-1961, 1961-1971/$.

Ogólnie można stwierdzić, że wartości wskaźnika Sr są wyższe w drugim podokresie $/$ tzn. w latach $1961-1971/$.

W pierwszym podokresie $/1953-1961/$ było 175 opszin imigracyjnych i 325 emigracyjnych. W drugim podokresie $/1961-1971/$ sytuacja uległa zmianie. Liczba opszin imigracyjnych zmalała do 147, a emigracyjnych wzrosła do 363. W całym badanym okresie $/1953-1971/$ wskaźnik Sr wykazał 156 opszin imigracyjnych oraz 344 emigracyjne.

Największe przesunięcia dodatnie wykazują wszystkie opszyny miejskie, będące siedzibami stolic poszczególnych republik i obszarów autonomicznych oraz opszyny większych miast przemysłowych. Np. w opszynie Belgrad wartość wskaźnika Sr wynosiła aż $+2090$, Zagrzeb $+1702$, Skopje $+1468$, Sarajewo $+1270$.

Duży dystans dzielił je od następnych jednostek terytorialnych takich jak: Nowy Sad $+68/$, Split $+620$, Lublana $+558$,

Nisz +519, Rjeko +176. Wymienione wyżej opsztiny są jednymi z głównych centrów imigracyjnych Jugosławii.

Największe wartości wskaźnika przesunięć notowano w opszty-
nach Čakovec - 1150, Žabok - 380, Slunj - 331, Knjaževac
- 208. Gminy te położone są w tradycyjnie emigracyjnych ob-
szarach Jugosławii, zaliczanych do najsłabiej rozwiniętych.
W oparciu o przestrzenny rozkład dodatnich i ujemnych war-
tości wskaźnika przesunięć /Sr/ można wyróżnić w Jugosławii
następujące rejony imigracyjne:

- I - Rejon Belgradu,
- II- Šumodija,
- III- Południowy i Południowo-Zachodni Šrem,
- IV - Południowa i Zachodnia Baczka i Południowy Banat,
- V - Rejon Lublany,
- VI - Północna Słowenia z Mariborem,
- VII - Rejon Zagrzebia,
- VIII- Południowo-Wschodnia Slavonija,
- IX - Ośrodki portowe - Rijeka, Split i południowe chorwackie
Primorje,
- X - Centralna Bośnia z Sarajewem,
- XI - Północno-Zachodnia Bośnia,
- XII - Opsztina Titograd,
- XIII - Czarnogórskie Wybrzeże Adriatyku,
- XIV - Opsztina Skopje,
- XV - Opsztina Priština i Zachodnie Kosowo.

Obszarami imigracyjnymi są więc tereny uprzemysłowione np.
Północna Słowenia z Mariborem, Rejon Lublany, Rejon Zagrze-
bia, Belgradu, Šumodija, Centralna Baczka, Šrem. W kilku
przypadkach rejonami napływowymi były opsztiny, w których
coraz ważniejszą rolę odgrywa sektor trzeci, np. południo-
we chorwackie Primorje, czy czarnogórskie wybrzeże Adria-
tyku, gdzie migracja związana była z intensywnym rozwojem
turystyki.

Zwraca uwagę rozległość strefy emigracyjnej, która stanowi

przeważającą część obszaru Jugosławii. Najważniejszymi rejonami emigracyjnymi są:

- I - Wschodnia i południowo-zachodnia Serbia,
- II - Górski Kotor i Półwysep Istria,
- III - Wschodnia i południowo-zachodnia Słowenia,
- IV - Lika, Kordun i Banija,
- V - Dalmatyńska Zagora,
- VI - Środkowa Dalmacja i środkowe Primorje,
- VII - Hercegowina /z wyjątkiem opsztyny Mostar/,
- VIII - Zachodnia i północna Bośnia,
- IX - Macedonia,
- X - Zachodni Banat,
- XI - Północne Kosowo.

Obszarami emigracyjnymi były w przeważającej części górskie i krasowe tereny Jugosławii oraz regiony gospodarczo słabo rozwinięte.

PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE PRZEMIESZCZEŃ WG TERYTORIALNEGO ZASIĘGU I TYPÓW OSIEDLI

Związek między liczebnością emigrantów z poszczególnych obszarów a kierunkami i odległością jaką pokonują w trakcie zmian miejsca zamieszkania ustalono w wyniku analizy struktury napływu imigrantów przybyłych na pobyt stały do danej republiki lub obszaru autonomicznego, zarejestrowanych w dwu kolejnych spisach /1961,1971/. Analiza ta wykazała, że ludność w większości przemieszczała się na obszary leżące w niedalekiej odległości od miejsca pochodzenia. W migracjach lokalnych /pomiędzy osiedlami w ramach opsztyny/, które spowodowane były głównie warunkami rodzinnymi /najczęściej wiązało się to z zawarciem małżeństwa/, uczestniczyło 36,5% ogólnej liczby przemieszczających się.

W obszarach słabo uprzemysłowionych i zurbanizowanych takich jak Bośnia i Hercegowina, Macedonia i Kosowo, prze-

sunięciami lokalnymi objętych było ponad 50% migrujących. Migracje intraregionalne pomiędzy opsztinami w ramach republik lub obszaru autonomicznego stanowiły 44% przemieszczeń.

W sumie przesunięcia w obrębie republik lub obszaru autonomicznego stanowiły 80% wewnętrznych migracji w Jugosławii. Potwierdza to prawidłowość sformułowaną przez Ravensteina /1885/, że większość migrantów pokonuje jedynie małe odległości.

W migracjach na dużych odległościach /pomiędzy republikami i obszarami autonomicznymi/, które miały wybitnie charakter ekonomiczny i wiązały się z poszukiwaniem i podejmowaniem pracy, brało udział tylko 20% ogólnej liczby migrujących.

Przesunięcia ludności odbywały się głównie w relacji wieś-miasto /30% tj. 2,4 mln osób/ i wieś-wieś /27,3%/; mniejsze w kierunku miasto-miasto /19,2%/. Udział przemieszczeń wg typów osiedli był bardzo zróżnicowany w poszczególnych republikach i obszarach autonomicznych w zależności od specyfiki sieci osadniczej wynikającej bardzo często z przeszłości historycznej, warunków naturalnych, stopnia uprzemysłowienia i urbanizacji /D.Vogelnic 1976/.

Jak już wspomniano, pierwszorzędą rolę w migracjach wewnętrznych odgrywały przepływy ludności ze wsi do miast. W ogólnej strukturze do osiedli miejskich udział imigracji ze wsi był dominujący /53%/ lecz bardzo regionalnie zróżnicowany. Szczególnie duży udział imigracji ze wsi obserwuje się w osiedlach miejskich Kosowa /72,2%/, Macedonii /66,1%/. Ludność napływowa z osiedli wiejskich stanowiła 30,7% ogólnej liczby ludności miast /tabela 3/.

Saldo migracji między wsią a miastem było zdecydowanie ujemne dla wsi i wg stanu z 1971 r. wynosiło -2,3 mln osób. Średnio rocznie wieś traciła około 91 tys.osób na rzecz miasta /1969-1971/.

Tabela 3: Struktura napływu do miast wg typów osiedli /stan wg spisów z 1961 i 1971 r./

Wyszczególnienie	Lata	Jugosławia	Bośnia i Hercegowina	Czarnogóra	Chorwacja	Macedonia	Słowenia	S e r b i a		
								Własciwa	Wojwodina	Kosowo
Udział ludności rodzimej w miastach	1961	42,9	48,6	42,7	38,4	49,9	40,7	37,3	47,9	62,0
	1971	42,1	49,0	42,5	38,6	49,3	44,3	34,3	34,3	45,7
Udział ludności napływowej	1961	57,1	51,4	56,3	61,6	50,1	59,3	62,7	52,1	38,0
	1971	57,9	51,0	57,5	61,4	50,7	55,7	65,7	44,3	43,3
Wskaźnik napływu ludności wiejskiej do miast	1961	56,0	41,7	53,6	55,3	65,3	52,3	56,7	64,9	64,3
	1971	54,3	46,5	54,4	51,4	69,5	41,6	54,2	59,6	73,8
Wskaźnik napływu ludności z osad mieszanych do miast	1961	9,9	15,3	12,7	11,2	7,1	8,4	7,0	5,6	5,4
	1971	11,2	14,5	12,2	13,5	5,2	23,4	7,3	9,9	4,2
Wskaźnik napływu ludności z miast do miast	1961	34,1	43,0	31,7	33,5	27,6	29,1	36,3	29,5	30,3
	1971	34,6	39,0	33,3	33,5	25,3	34,0	38,3	30,5	22,0
Wskaźnik udziału imigracji ze wsi w ogólnej liczbie ludności miast	1961	32,4	21,2	31,0	33,9	33,1	29,0	37,0	28,6	27,6
	1971	30,7	23,4	31,0	30,7	33,5	23,0	35,0	31,6	31,5
Wskaźnik udziału imigracji z osiedli mieszanych w ogólnej liczbie ludności miast	1961	5,7	7,8	7,3	6,9	3,6	10,2	4,6	2,4	2,3
	1971	6,3	7,3	7,0	8,2	2,5	12,6	4,8	5,3	1,8
Wskaźnik udziału imigracji z miast w ogólnej liczbie ludności miast	1961	19,7	21,8	18,3	20,6	14,0	16,2	23,9	13,0	13,1
	1971	19,5	19,6	19,3	20,8	12,1	18,3	24,7	16,2	9,4

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Podpis prebivalstva in stanovanji v letu 1961. Knjiga I, Vitalna etnička i migracijska obeležja. Zvezi zavod za statistiko. Beograd 1974

Współczynnik migracji netto ze wsi do miast był bardzo wysoki /-110%/, a szczególnie w Serbii Właściwej, Wojwodinie, Macedonia i Chorwacji. /tabela 4/

Tabela 4: Współczynnik migracji wieś-miasto /stan 1971 r./

Republiki i obszary autonomiczne	Wskaźnik napływu w %	Wskaźnik odpływu w %	Wskaźnik migracji netto w %
Jugosławia	8,0	118	-110
Bośnia i Hercegowina	4,0	65	-61
Czarnogóra	6,0	105	-99
Chorwacja	10,0	126	-116
Macedonia	6,0	160	-154
Słowenia	14,0	86	-72
Serbia Właściwa	6,0	142	-136
Wojwodina	17,0	154	-137
Kosowo	5,0	84	-71

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Popis prebivalstva in stancvanji v Letu 1971. Vitalna etnicka i migracijska obeležja. Zvezi zavd za statistko. Beograd 1974.

Napływ ludności z osiedli wiejskich do miast w całym powojennym okresie w dużej mierze determinował ich rozwój.

Imigracja oddziaływała silniej na wzrost ludności miejskiej niż przyrost naturalny /J.Ginić 1972/. Osoby urodzone w mieście stanowiły w skali całej Jugosławii tylko 42% ogólnej liczby ludności miast, a pozostałe przeszło 57% to ludność napływowa, z czego 30,7% to osoby przybyłe ze wsi. Szczególnie silne oddziaływanie imigracji na rozwój miast zaznacza się w Serbii Właściwej i Chorwacji, gdzie ludność rodzima stanowi tylko odpowiednio 34,3, 38,6 /tabela 3/.

Znaczną rolę w rozwoju ludności miast odgrywały również migracje pomiędzy miastami. Przemieszczenie ludności z miast do miast doprowadziły do znacznej jej koncentracji w dużych ośrodkach miejskich kosztem małych miast /do 5 tys. I.Ginić 1971/. Małe miasteczka gospodarczo podupadłe i spełniające

przeważnie funkcje rolnicze nie mogły przeciwdziałać emigracji siły roboczej, co spowodowało, że szereg z nich utraciło status miasta i przeszło do kategorii osiedli wiejskich lub mieszanych /J.Ginić 1971/.

Podobne zjawiska obserwowane są w innych krajach dynamicznie rozwijających swoją gospodarkę np. w literaturze polskiej zwrócili uwagę na ten problem między innymi M.Latuch /1970/, J.Rajman /1977/.

Rozwijały się przede wszystkim miasta duże. Zdecydowanie największy wzrost ich ludności i najsilniejsze jej przyciąganie /szczególnie ze wsi do innych miast i osiedli mieszanych/ obserwowano w głównych ośrodkach miejskich poszczególnych republik i obszarów autonomicznych, gdzie ludności napływowej udział wahał się od 55-65%, np. w Titogradzie, Belgradzie i Prištynie wynosił 60-70%. W pozostałych osiedlach miejskich udział ludności napływowej był wprost proporcjonalny do kategorii wielkości jednostki osadniczej: np. miasta w kategorii wielkości 2-3 tys. mieszkańców posiadały blisko 70% ludności rodzimej i tylko 30% napływowej.

Na ogólny wzrost ludności miejskiej oprócz imigracji i przyrostu naturalnego ważny wpływ wywarły tzw. "nowe miasta", były to dynamicznie rozwijające się osiedla wiejskie lub mieszane, które uzyskały status miasta /J.Ginić 1973/.

Pod wpływem emigracji do miast dokonał się proces przyspieszonej reprodukcji ludności miejskiej przy jednoczesnym obniżaniu się prężności demograficznej ludności osiedli wiejskich. Dotyczyło to również wsi leżących na obszarach gospodarczo wysoko rozwiniętych, w których odpływ był tak duży, że znalazł swe ujemne odbicie w zasobach rolniczej siły roboczej /V.Klemencic 1971, D.Breznik 1976/.

W całym powojennym okresie przyrost naturalny ludności rolniczej spadał znacznie szybciej niż pozostałej ludności. W wyniku tego procesu widoczna była w całej Jugosławii,

z wyjątkiem Bośni i Hercegowiny oraz Kosowa, zdecydowana przewaga odpływu ze wsi nad wielkością przyrostu naturalnego /P.Marković 1974/.

Dalszą konsekwencją tego procesu był obserwowany ujemny przyrost naturalny ludności rolniczej w obszarach cechujących się tradycyjnie niskim przyrostem naturalnym.

Liczebnie bardzo duże były również migracje ze wsi do wsi. Ich wpływ na przemiany w strukturze przestrzennej ludności był raczej niewielki, miały one głównie charakter rodzinny i wiązały się z przejściem z jednego osiedla wiejskiego do drugiego.

NASILENIE I GŁÓWNE KIERUNKI MIGRACJI ZAGRANICZNYCH STAŁYCH I CZASOWYCH

Wpływ na przestrzenne zmiany w zaludnieniu poszczególnych jednostek terytorialnych Jugosławii ma również emigracja zagraniczna stała a od połowy lat sześćdziesiątych czasowa. Masowa emigracja ludności z dzisiejszego obszaru Jugosławii miała miejsce, począwszy od 1870 roku, jako wynik rozbieżności między demograficznym a gospodarczym rozwojem tego kraju. Wysoki przyrost naturalny, którego późniejszą konsekwencją była duża liczba ludności poszukującej pracy, przy niezmiernie niskim poziomie rozwoju gospodarczego ówczesnej Jugosławii, zmusił wiele osób do szukania środków do życia poza granicami kraju.

W tej sytuacji w drugiej połowie XIX wieku, na początku XX wieku aż do II wojny światowej miała miejsce bardzo duża emigracja ludności z dzisiejszego obszaru Jugosławii, która kierowała się do krajów europejskich i zamorskich. Migrowała głównie ludność z gospodarczo najsłabiej rozwiniętych obszarów Dalmacji, wyżynnych regionów zachodniej czę-

ści Chorwacji, ze Słowenii i Macedonii /J.Čizmic 1976/. Lata po II wojnie światowej to szczególny okres, jeśli chodzi o migracje zagraniczne Jugosławii, ze specyficzną sytuacją polityczną, społeczną i ekonomiczną kraju. Według oceny autorów jugosłowiańskich /M.Macura 1958, M.Sentić 1972/ 1973, D.Breznik 1972/1973, E.Dimitrieva 1975/ od 1948 roku do 1971 wyjechało na stałe za granicę ponad 650 tys osób . O kierunkach emigracji zagranicznych ludności z obszarów Jugosławii w okresie powojennym nie ma pełnych i dokładnych danych statystycznych. Wyjazdy te były szczególnie intensywne w latach 1955-1958 i związane były z wyjazdem Niemców z Wojwodiny i licznych współpracowników okupanta oraz sporej grupy ludności tureckiej i albańskiej /Š.Smlatić 1976/. Po uregulowaniu granic między Jugosławią a Włochami miały miejsce liczne przemieszczenia ludności włoskiej, słoweńskiej i chorwackiej.

Po 1960 roku w emigracji zagranicznej dominują dwa kierunki. Wyjeżdża ludność narodowości tureckiej i Muzułmanie do Turcji /1960, 1961, 1966/, którzy zamieszkiwali głównie obszar Macedonii /L.Sokalov 1979/. Drugim kierunkiem wyjazdów Jugosłowian jest Australia, gdzie emigrowała ludność pochodząca z Chorwacji i Macedonii.

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych zjawisko emigracji zagranicznej wyraźnie maleje, co można tłumaczyć stabilizacją sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej kraju, a przede wszystkim zmianą charakteru imigracji. Zmniejsza się liczba wyjazdów zagranicznych na stałe na rzecz okresowej emigracji zarobkowej. Ten typ migracji był i jest następstwem realizowanego w Jugosławii modelu gospodarki, gdzie nie obowiązuje zasada pełnego zatrudnienia. Po reformie gospodarczej /1965/ kraj ten stał wobec poważnego problemu, jakim był nadmiar siły roboczej, przeważnie młodej. Wobec braku możliwości zatrudnienia ich w kraju władze państwowe rozważyły pozytywne i negatywne strony tego zjawiska i zaakcep-

towały okresowe zatrudnienie swoich obywateli na emigracji, podpisując szereg porozumień z krajami imigracyjnymi.

Intensywność wyjazdów była szczególnie duża w latach 1967-1972, gdzie rocznie opuszczało kraj 250-350 tys. osób rocznie. W latach 1972-1975 liczba Jugosłowian pracujących za granicą przekroczyła 1 mln /I. Baucić 1978, A. Gosar 1976/.

Po 1974 roku wyjazdy do pracy znacznie zmalały, co wiązało się z sytuacją na rynku pracy w krajach Europy Zachodniej. Zjawisko czasowego wychodźstwa za granicę wystąpiło na obszarze całego kraju, lecz wykazywało duże przestrzenne zróżnicowanie. W oparciu o wartość wskaźnika odpływu /w podziale na opsztyny/ wyróżniono w Jugosławii pięć głównych rejonów emigracji okresowej. Przeciętna wielkość odpływu wynosiła od 5 do 10% ogólnej liczby ludności wspomnianych jednostek.

Pierwszy rejon obejmował prawie całą Chorwację. Drugi południową i zachodnią Bośnię oraz zachodnią Hercegowinę. Trzecie centrum emigracji okresowej to obszary północnej Bośni i północno-wschodniej Słowenii. Czwarty rejon to tereny zachodniej Macedonii, zaś piąty rejon obejmuje wschodnią Serbię, Pomoravlje i wschodni Banat.

Na ogólną liczbę ponad 670 tys. emigrantów czasowych zanotowanych przez spis 1971 r., 88,1% /600 tys./ przyjęły kraje Europy Zachodniej. Najważniejszym kierunkiem emigracji była RFN /61%/. Pozostałe kraje europejskie, przyjmujące siłę robotniczą z Jugosławii to: Austria /12,3%/, Francja /5,5%/, Szwajcaria /1,1%/, kraje Beneluxu /1,1%/. Reszta emigrantów /11,2%/ udawała się do krajów zamorskich, z czego 6% do Australii, 2,2% do USA i 2% do Kanady.

ZMIANY W PRZESTRZENNEJ KONCENTRACJI LUDNOŚCI

Z dotychczasowych rozważań wynika, że migracje w Jugosławii były jednym z ważniejszych czynników oddziałujących na zmiany w liczbie ludności w układach regionalnych³.

Przeobrażenia w przestrzennej koncentracji ludności w latach 1953-1971 były wynikiem nie tylko migracji, ale również zmian w ruchu naturalnym.

Zmiany w dynamice zaludnienia Jugosławii w latach 1953-1961 i 1961-1971 przedstawiono opierając się o wartości wskaźnika przyrostu ludności w podziale na opsztiny. W oparciu o otrzymane wyniki wyróżniono na obszarze Jugosławii dwa główne typy gmin, każdy z trzema podtypami:

typ I - opsztiny cechujące się przyrostem ludności,

typ II - gminy o tendencji do wyludniania się.

Podtypy wydzielono w oparciu o zróżnicowanie wskaźników dla lat 1953-1961, 1961-1971.

Do typu I - zaliczono wszystkie jednostki terytorialne, w których wartość wskaźnika przyrostu ludności w okresie 1961-1971 była dodatnia, nawet jeśli dla lat 1953-1961 była ujemna.

Podtyp I "a" - zaliczono gminy o nasilającej się tendencji wzrostu ludności. Włączono tu te opsztiny, w których wartość wskaźnika dla drugiego okresu /1961-1971/ była większa od wartości dla pierwszego /1953-1961/.

Podtyp I "b" - wydzielono z gmin o słabnącej tendencji wzrostu ludności. Należą tu jednostki terytorialne, dla których wartość wskaźnika wzrostu ludności w okresie drugim są mniejsze niż w pierwszym.

³ V.Klemenčič /1974/ na bazie zmian bezwzględnej liczby ludności w opsztytach w dwu okresach czasu /1953-1961, 1961-1969/ wyróżnił na terenie Słowenii cztery główne typy obszarów: I typ - obszar stałego wzrostu ludności, II typ - obszar z tendencją do wyludniania się, III typ - obszary stale wyludniające się, IV typ - obszary stagnujące.

Podtyp I "c" - to gminy o prawie identycznym poziomie wzrostu w obydwu przekrojach czasowych.

Typ II to gminy o tendencji do wyludniania się. Są to jednostki, w których wartości wskaźnika przyrostu ludności w latach 1961-71 były ujemne.

Podtyp II "a" - tworzą gminy wyludniające się o tendencji nasilania się ubytku ludności. Wliczono tu te jednostki, dla których wartość wskaźnika zmieniała się bądź z dodatniej w pierwszym okresie na ujemny w drugim, bądź pogłębiała się wartość ujemna w drugim okresie czasu.

Podtyp II "b" - to opsztyny wyludniające się o słabnącej tendencji, dla których wartość bezwzględna wskaźnika dla pierwszego okresu była większa, przy czym obie wartości były ujemne.

Podtyp II "c" - gminy o tendencji wyludniania utrzymujące się na tym samym poziomie. Należą tu opsztyny posiadające takie same /ujemne/ wartości wskaźnika przyrostu ludności dla obydwu okresów.

Przestrzenny rozkład typu gmin przedstawiający dynamikę zmian zaludnienia ilustruje mapa nr 1.

Porównując tę mapę z terytorialnym rozmieszczeniem wielkości wzrostu zaludnienia za lata 1953-1961, 1961-1971 oraz z przestrzennym rozkładem wartości wskaźnika przesunięć Sr można wysunąć szereg interesujących wniosków.

Gminy o dużej dynamice wzrostu liczby ludności /Typ I, Podtyp "a"/ obejmowały centralną i południową Słowenię /głównie okolice Lublany i Celje/, Zagrzeb i okolice, południową Dalmację, chorwackie i czarnogórskie Primorje, zachodnią Hercegowinę, północną i północno-wschodnią Bośnię, całe Kosowo i prawie całą Macedonię. Należy zaznaczyć, że wystąpiły tu niezgodności pomiędzy znakami wskaźnika wzrostu ludności i wskaźnika przesunięć.

Różnice te pozwoliły na określenie obszarów cechujących się wzrostem zaludnienia, w których migracje odegrały najważniejszą rolę.

Tworzyły je dwie kategorie opszтин zaliczanych do podtypu I "a": opsztiny, które cechowały się zarówno dodatnimi wartościami wskaźnika przyrostu ludności jak i wskaźnika przesunięć, oraz gminy, gdzie pierwszy ze wspomnianych wskaźników był dodatni, a drugi ujemny.

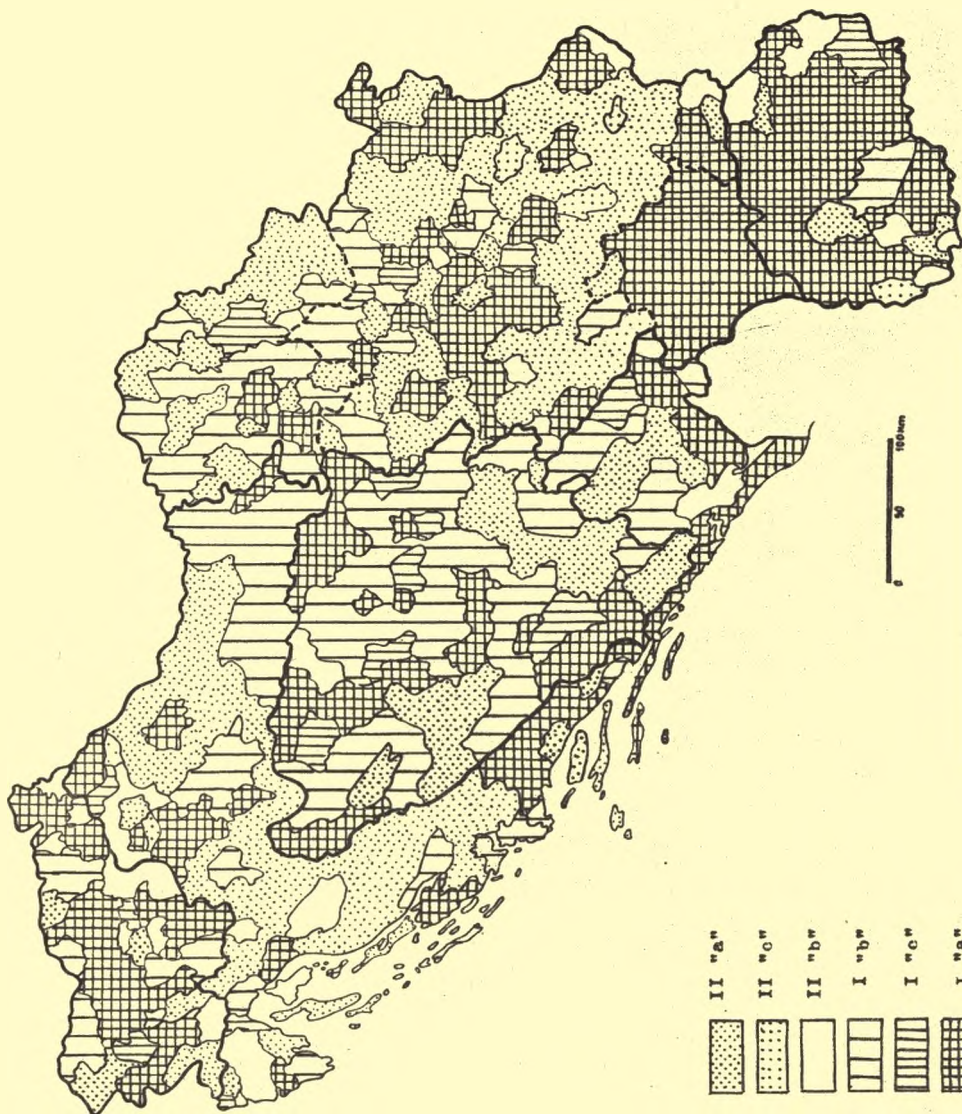
W opszтинach zaliczanych do tej pierwszej kategorii decydujące znaczenie we wzroście zaludnienia miała imigracja, bowiem wskaźnik S_r posiadał wartości dodatnie.

Gminy te skupiały się głównie w obszarach najbardziej uprzemysłowionych i zurbanizowanych, takich jak: centralna i południowa Bośnia, południowa Dalmacja oraz chorwackie i czarnogórskie Primorje. W ostatnich z trzech wymienionych obszarów wzrost liczby ludności był w dużej mierze wynikiem rozwoju III sektora gospodarki, zwłaszcza turystyki.

Na pozostałej części omawianego obszaru obserwowana stała tendencja wzrostu ludności związana była /jak należy wnosić w oparciu o wskaźnik S_r głównie z wysokim przyrostem naturalnym. Przykładem tej sytuacji był obszar Kosowa, gdzie większość opszтин posiadająca duże dodatnie wartości wskaźnika wzrostu, cechowała się ujemnymi wartościami wskaźnika przesunięć.

Kosowo/jak wynika z rozważań zawartych w poprzednich rozdziałach/ charakteryzowało się bowiem ujemnym saldem migracji. Dynamika wzrostu zaludnienia tego obszaru była zatem wynikiem wysokiego przyrostu naturalnego, który znacznie przewyższał straty migracyjne. Stwierdzenie to dotyczy również większości opszтин Macedonii i szeregu gmin Bośni i Hercegowiny.

Interesująco przedstawia się koncentracja jednostek terytorialnych zaliczanych do podtypu I "b" i I "c", których zaludnienie wykazywało stagnację lub tendencję słabnącą. W opszтинach tych zarówno wskaźnik wzrostu ludności jak i wskaźnik przesunięć posiadały wartości dodatnie. Skupiały

Mapa nr 1. Typy zmian zaludnienia

się one w głównych centrach imigracji, tj. w rejonie Belgradu, centralnej Bośni, wschodniej Chorwacji i Wojwodinie. Z powyższych rozważań wynika, że wzrost liczby ludności w poszczególnych opsztinach był wynikiem napływu ludności spowodowanego koncentracją przemysłu i usług, bądź rozwojem ruchu turystycznego.

Opsztiny najsilniej wyludniająca się, ze stałą tendencją do pogłębiania się tego procesu, gdzie ujemne wartości wzrostu ludności pokrywają się z ujemnymi wartościami wskaźnika przesunięć S_r , znajdują się przeważnie na obszarach górskich, krasowych i na terenach przygranicznych. Są to tereny Gór Dynarskich, Alp Julijskich, południowa i wschodnia część Serbii Właściwej, wschodnia Wojwodina i centralna Chorwacja. Wyludnianie się obszarów górskich jest powszechnie obserwowanym w świecie zjawiskiem. Wiąże się to z tendencją obniżania granic stałego osadnictwa w górach i schodzenia ludności w kierunku dolin. Np. w Alpach Julijskich i Karawankach na terenie Słowenii istnieje w wyższych partiach gór szereg opuszczonych osiedli wiejskich. Stąd ludność zeszła w pobliskie doliny i zasiedliła gospodarstwa, których poprzedni właściciele odeszli do miast /M.Klemencic 1974, V.Klemencic 1970/.

Ponieważ zarówno wartości wskaźnika zmian zaludnienia jak i wskaźnika przesunięć w omawianych wyżej rejonach były ujemne, należy więc wnosić, że głównym czynnikiem ubytku ludności była emigracja.

Ważną przyczyną wyludniania się opsztin, szczególnie we wschodniej Serbii, oprócz migracji był, jak stwierdził M. Petrovic /1974/, M.Rančić /1975/76/ niski przyrost naturalny, który w rezultacie doprowadził do procesu depopulacji tych jednostek.

Gminy wyludniająca się, zaliczane do podtypu II "b" i II "c" cechowały się również ujemnymi wartościami współczynnika

przesunięć Sr. Nie tworzyły one jednak zwartych obszarów jak i opsztyny zaliczane do podtypu II "a", ale w przeważającej części były pojedynczo rozmieszczone po całym kraju.

Pewien wyjątek stanowiły gminy wykazujące słabnącą tendencję do wyludniania /podtyp II "b"/, których większą koncentrację obserwuje się na Półwyspie Istria i pograniczu słoweńsko-chorwackim.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że migracje w Jugosławii /obok przyrostu naturalnego/ są jednym z głównych powodów zmian w liczbie i strukturze ludności w układach przestrzennych. Procesy te spowodowały wyludnianie się obszarów o nie sprzyjających warunkach dla gospodarki człowieka /tereny górzyste i krasowe/, przez co pogłębiły depresję regionów i tak już słabych ekonomicznie. Szczególną formą tych migracji jest masowy transfer siły roboczej z rolnictwa do pozarolnych działów gospodarki.

Ten kierunek przepływu doprowadził do znacznego rozwoju i koncentracji ludności w regionach gospodarczo wysoko rozwiniętych oraz w miastach. Pod wpływem masowego napływu ludności do miast dokonał się proces przyspieszonej reprodukcji ludności miejskiej, przy jednoczesnym obniżeniu się prężności demograficznej ludności wsi. Szczególnie intensywnie wzrosła ludność w dużych miastach, co w 60% było zasługą imigracji.

LITERATURA

- Baučić I., 1978. Le Yougoslavie pays d'emigration. /Referat/ Seminarium 5-11, III 1975. Buenos Aires.
- Breznik D., 1975. Unutrašnje migracije. Jugoslovenski Pregled. 1975 br.5, s.169.
- Breznik D., 1976. Neke demografske Karakteristika poljoprivrednog stanovništva u Jugoslavije. Ekonomska revija, 1976 br. 1-2, s.27-172.

- Čizmić J.,1976. Doseljevanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama. Centar za Istraživanje migracija Instituta za Geografiju Sveučilišta u Zagrebu.
- Dimitrieva E.,1975. Migratovne kretanje stanovništva i radne snage i zaposljavanje u inostranstvu /maszynopis/. Ekonomski Institut. Skopje.
- Dziewoński K.,1976. Wpływ migracji na systemy miejskie. Przegląd Geograficzny 1976, z.2.
- Gosař A.,1976. Začasno zaposlevanje iz Slovenije v tujini. Geografski Vestnik: 1976,s.65-79.
- Ginić J.,1972. Dinamika grodskoga stanovništva Jugoslavije prema prvim rezultatima popisa od 1971 podinje. Stanovništvo. 1972 br.1-2, s.14-28.
- Ginić J.,1973. Porost grodskoga stanovništva 1961-1971. Jugoslavenški Pregled. Beograd 1973, br.3-4,s.87-90.
- Klemencić V.,1968.Problemi mešane strukture gospodinjstev in kmečkih gospodarstv v Slovenji. Geografski Vestnik, s.19-50, Ljubljana.
- Klemencić V.,1970.Selitveni tokovi prebivalstva v Sloveniji. Slovenski izseljeniski koledar, Ljubljana.
- Klemencić V.,1971. Prostorska diferencijacija Slovenije po selitveni mobilnosti prebivalstva. Geografski Zbornik - Acta Geographica XII, s.137-219. Ljubljana.
- Klemencić V.,1974. Regionalne razlike in problemi demografske in poselitvene strukture Slovenije. I Slovenski Demografski Simpoziji. Ljubljana.
- Latuch N.,1970. Migracje wewnetrzne w Polsce na tle industrializacji /1950-1960/. PWE.Warszawa.
- Macura M.,1958. Stanovistvo kao činalac privrednog razvoja Jugoslavije.Ekonomska Biblioteka. Beograd.
- Marković P.,1974. Migracije i promene agrarne strukture. Centar za sociologiju sela i grada i prostora. Zagreb.
- Miljovski K.,1976. Prostorne pokretljivost stanovništva i privredni razvoj. Ekonomska revija, letnik 27, st.1-2. Ljubljana.

- Obradović S., Sentić M., 1963. Analiza migracionih kretanja i politika usmeravanja budućeg razmeštaja stanovništva. IDN. Centar za demografska istraživanja. Beograd.
- Petrović R., 1974. Kretanje stanovništva po opštinama SR Srbije, Stanovništvo, Beograd 1975 br.3-4, 1976, br.12.
- Rajman J., 1977. Mjesta malih miast w systemie osadniczym województwa opolskiego. Studia Śląskie. Seria nowa, t.32. Opole.
- Rančić M., 1975/1976. Karakteristika seoskog stanovništva SR Srbije, Stanovništvo, Beograd 1975 br.3-4, 1976 br.1-2.
- Ravenstein E.G., 1885. The Laws of migration. Journal of the Royal Statistical Society, t.48.
- Sentić M., Breznik D., 1972/1973. Projekcije ukupnog i aktivnog stanovništva sa migracionom komponentom. Stanovništvo, 1972, br.1-2, 1973 br.3,4, s.107-196.
- Smlatić S., 1976. Iseljavanje Jugoslovenskih Muslimana u Turku i njihove prilagodjavanje novoj sredini /Referat/. Simpozjum 2-5 XII 1976. Zagreb.
- Sokolov L., 1979. Veze između migracija i vrsta naseljenih mesto u Makedonji. Stanovništvo br.3-4, s.195-207.